

διάπλασιν τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλ' οἱ παράγοντες οὗτοι ἦσαν δευτερεύοντες· τό χριστιανικόν κήρυγμα ἦτο ὁ κύριος παράγων, ὁ ἀναμορφώσας τὴν ἀνθρωπότητα. Φιλοσοφικαὶ θεωρίαι καὶ ὀρθὸς λόγος ἐπιδρῶν ἐπὶ ὀλίγων, μόνον ἢ Ὀρησκεία δύναται νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ ὅλοκλήρου τοῦ κόσμου.

Ἄλλ' ἴσως τις ἀντεῖπῃ· ναί, ἀλλὰ καὶ μετὰ Χριστόν δέν παρατηροῦνται αἱ παλαιαὶ κακίαι; ἡ δουλεία δέν ὑφίστατο ἐπὶ πολλοὺς μετὰ Χριστόν αἰῶνας; ἡ γυνή, σήμερον ἔτι, δέν θεωρεῖται ἐνιαχοῦ κατωτέρα τοῦ ἀνδρός; ἡ ἱερά ἐξέτασις καὶ ὁ φανατισμὸς δέν ἔρριψαν χιλιάδας ἀνθρώπων, ἐν ὀνόματι δῆθεν τοῦ Εὐαγγελίου, ἐπὶ τῆς πυρᾶς; Πόσαι ἀπανθρωπία, πόσαι βδελυρότητες, πόσαι κακουργαίαι δέν διεπράχθησαν ἐν ὀνόματι τοῦ Εὐαγγελίου; Ναί εἶναι ἀληθές τοῦτο· ἀλλ' εὐθύνεται ὁ Ἰησοῦς, ἐάν τινες παρενόησαν τελείως τὴν διδασκαλίαν του; δύναται τις νὰ κακίσῃ τὸν ἥλιον, τὸν δίδοντα ζωὴν εἰς τὸν κόσμον, διότι τινὲς ἀποθνήσκουν ἐξ ἡλιάσεως; Ἐάν ὁ Ἰησοῦς ἔβλεπεν ἐκείνους, οἱ ὅποιοι τυραννοῦν καὶ πιέζουν τοὺς ἄλλως φρονοῦντας, θά ἀνεγνώριζεν αὐτούς διὰ μαθητάς του; Βεβαίως ὁ Χριστιανισμὸς δέν μετέλλαξε διὰ μιᾶς τὴν φύσιν τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλ' οὔτε ἐπέδιωσε τοῦτο· δέν ἦλθεν ὡς ἐπανástασις ν' ἀναστατώσῃ διὰ μιᾶς τὸν κόσμον, ἀλλ' ἐζήτησε βαθμηδόν, δι' εἰρηνικῆς ἐργασίας, ν' ἀνακαινίσῃ αὐτόν. Ἦτό τι πολὺ ὑψηλόν, ὥστε εὐθύς νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων· ἦτό τι πολὺ ὑπὲρ τὸν κόσμον, ὥστε νὰ γίνῃ ἀμέσως κτῆμά του.

Ἄν ὅμως ὁ Ἰησοῦς δέν μετέλλαξεν εὐθύς τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τῆς κοινωνίας, ἔρριψεν ὅμως τὸν σπόρον πάσης προόδου καὶ ἔθεσε τὰ θεμέλια παντός ἀληθοῦς πολιτισμοῦ, καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ἐννοίᾳ κατέστη ὁ ἀληθὴς Σωτὴρ τῆς ἀνθρωπότητος. Διὰ τοῦτο ἀνέκαθεν ἡ ἡμέρα τῆς γεννήσεως τοῦ Ἰησοῦ ἔθεωρήθη ἡ γενέθλιος ἡμέρα τῆς ἀναγεννήσεως τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὡς ἡμέρα ὑπερτάτης χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης³⁰³.

ΑΝΔΡΕΑΣ Ν. ΜΙΤΣΙΔΗΣ

303) Δημ. Μπαλάνου, ὁ.π.π., σελ. 55-60 καὶ 62-63.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΤΟ 1821

Τοῦ Χωρεπισκόπου Τριμυθοῦντος
κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ,
Διδάκτορος Θεολογίας.

Ἡ Ἀ' Ἐθνοσυνέλευσις τῆς Ἐπιδαύρου τὸ 1821, μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς μεγάλης Ἐπαναστάσεως τοῦ Γένους, εἶχε διακηρύξει, ὅτι "ὁ κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμος ἡμῶν μακρὰν τοῦ νὰ στηρίζεται εἰς ἀρχὰς τινὰς δημαγωγικὰς καὶ στασιώδεις ἢ ἰδιοτελεῖς μέρους τινὸς τοῦ σύμπαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους σκοποῦς, εἶναι πόλεμος ἐθνικός, πόλεμος ἱερός, πόλεμος τοῦ ὁποῦ μόνη αἰτία εἶναι ἡ ἀνάκτησις τοῦ δικαίου τῆς προσωπικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας, τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς τιμῆς, τὰ ὅποια ἐνῶ σήμερον ὅλοι οἱ εὐνομούμενοι καὶ γειτονικοὶ λαοὶ τῆς Εὐρώπης τὰ χαίρουσιν, ἀπὸ ἡμᾶς μόνον ἡ σκληρὰ καὶ ἀπαραδειγμάτιστος τῶν Ὀθωμανῶν τυραννία ἐπροσπάθησεν μέ βίαν νὰ ἀφαιρέσῃ καὶ ἐντὸς τοῦ στήθους ἡμῶν νὰ πνίξῃ"¹⁾. Μέσα στό ἴδιο πνεῦμα καθόρισαν καὶ οἱ ἐπόμενες Ἐθνοσυνελεύσεις τὰ πλαίσια τῆς μεγάλης παλιγγενεσίας τοῦ 1821.

Ἡ Ἐκκλησία καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Ὀθωμανικῆς δουλείας εἶχε ἀποβεῖ ἡ κιβωτός τῆς φυσικῆς σωτηρίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους, τῆς ἱστορικῆς του συνέχειας, τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς γλώσσας του. Ἡ συμβολὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἔθνους τὸ 1821 δέν πρέπει νὰ περιορισθεῖ χρονικὰ ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐπαναστάσεως μέχρι τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ Ἐκκλησία ἦταν ἡ μόνη ὑπάρχουσα θρησκευτικὴ καὶ ἐθνικὴ δύναμις ἀπὸ τὴν ὑποταγὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους στοὺς Ὀθωμανοὺς μέχρι τὴν Ἐπανástασιν τοῦ 1821, πού μέ τό ἔργον τῆς προετοίμασε τὸ Γένος γιὰ τὴ διεκδίκησιν τῆς ἐλευθερίας του. Ἰδιαιτέρα γιὰ τὴν Κύπρον, ἡ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ αὐτὴ μέ ἐκείνην τοῦ λαοῦ τῆς, δεδομένου ὅτι οἱ περίοδοι τῆς ἐλευθερίας τῆς Κύπρου ἦσαν πολὺ μι-

1) Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ μεγάλη ἐπανástασις τοῦ 1821, "Θεολογία", ΚΑ' (1950), σελ. 478 - 479.

κρές σέ σύγκριση μέ τίς μεγάλης διάρκειας περιόδους τῆς ὑποταγῆς τῆς διαδοχικά σέ ἀλλόφυλους καί ἀλλόδοξους δυνάστες.

Γιά νά γίνει κατορθωτή ἡ ἀξιολόγηση τῆς συμβολῆς τῆς Ἐκκλησίας στήν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἔθνους τό 1821, εἶναι ἀνάγκη νά προσμετρηθεῖ πλῆθος παραγόντων. Δεδομένου ὅτι ἡ Ἐκκλησία, προνοία Θεοῦ, ἀναδείχθηκε σέ ἡγέτιδα τοῦ Γένους τῶν Χριστιανῶν μέσα στήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία, πρέπει νά ἐξετασθεῖ κατ' ἀρχήν ἡ πνευματική συμβολή τῆς μέ ὅλες τίς πιθανές προεκτάσεις, ὅπως ἡ καλλιέργεια τῆς χριστιανικῆς συνειδήσεως μέ τό λειτουργικό καί χριστιανικό τρόπο ζωῆς. Οἱ ἱστορικές συνθήκες ἐπέβαλλαν τήν ἀντιθετική σύγκριση καί γιατί ὄχι καί σύγκρουση μέ τόν ἰσλαμικό τρόπο ζωῆς καί ἤθος. Αὐτή ἡ κατ' ἔννοιαν ἀντιπαραβολή μεταξύ τῶν δύο θρησκευτῶν ὁδηγοῦσε ἀναπόφευκτα σέ ἱστορική ρίξη μεταξύ Χριστιανισμοῦ καί Ἰσλάμ καί σέ συγκεκριμένες βίαιες ἀντιδράσεις τοῦ ἱστορικά κυρίαρχου Ἰσλάμ ἐναντίον τῶν ὑπόδουλων Χριστιανῶν. Θά διαπιστωθεῖ στή συνέχεια ὅτι ἡ ἀντίθεση μεταξύ Χριστιανισμοῦ καί Ἰσλάμ εἶναι κυρίαρχη κατάσταση καί αἰτία τῆς ἐπαναστάσεως τῶν ὑπόδουλων Χριστιανῶν κατὰ τῶν κυρίαρχων Ὀθωμανῶν Μουσουλμάνων. Τό Ἰσλάμ, ἐνδεδυμένο μέ τήν πολιτική ἐξουσία, ἐπέβαλλε τό διά τῆς βίας ἐξισλαμισμό. Ἐναντι αὐτοῦ τοῦ κύματος τοῦ ἐξισλαμισμού ἀναπτύχθηκε ἡ ἀντίδραση τοῦ χριστιανικοῦ ἤθους μέ τό πλῆθος τῶν νεομαρτύρων, ἕνα σημαντικό κεφάλαιο τῆς συμβολῆς τῆς Ἐκκλησίας στήν ἀνάσταση τοῦ Γένους. Ἐπιπρόσθετα, ὁ ἐθναρχικός ρόλος τῆς Ἐκκλησίας δέν ἦταν ραγιαδίστικη ἀπολαβή προνομίων πού παραχωρήθηκαν σ' αὐτήν ἐκ μέρους τῶν Ὀθωμανῶν. Οἱ κατὰ περιστάσεις μεμονωμένες παρεκτροπές δέν πρέπει νά ἀνάγονται σέ κανόνα. Ὁ ἐθναρχικός ρόλος τῆς Ἐκκλησίας εἶχε ἀποβεῖ ἡ συνεχῆ πορεία τῆς πρὸς τό δικό τῆς Γολγοθᾶ, γιατί πρόσφερε πλῆθος νεομαρτύρων, ἐθνομαρτύρων καί ἡρωομαρτύρων, κληρικῶν ὅλων τῶν βαθμίδων. Ἐτσι, διαρκούσης τῆς σταυρώσιμης πορείας τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐθναρχοῦσης δυνάμεως τοῦ Γένους, ἀνέλαβε ἀφ' ἑνός μὲν τήν παιδεία τοῦ Γένους, ὅπως καί τό κοινωνικό ἔργο στηρίξεως τῶν πτωχῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν. Αὐτά εἶναι τά πλαίσια προσφορᾶς τῆς Ἐκκλησίας στήν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἔθνους τό 1821. Αὐτά εἶναι καί τά πλαίσια, μέσα στά ὁποῖα θά ἀναπτυχθεῖ στή συνέχεια τό θέμα μέ κάθε δυνατή συντομία.

α) Πνευματική συμβολή τῆς Ἐκκλησίας

Ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως στίς 29 Μαΐου 1453 κρίνεται ὡς σημαντική γιά τήν κατάλυση τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία εἶχε διάρκεια ζωῆς πέραν τῆς μιᾶς χιλιετίας, καί τήν ἐπικράτηση τοῦ Ἰσλάμ σ' ὅλο τό γεωγραφικό χῶρο τῆς Ἀνατολῆς. Εἶναι, ἐν τούτοις, γνωστό ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν σχεδόν τό τελευταῖο προπύργιο τοῦ ἀνατολικοῦ

Χριστιανισμοῦ, πού ἀντιστάθηκε στήν ἰσλαμική προέλαση. Πολλές περιοχές τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας εἶχαν ὑποταχθεῖ στίς ἰσλαμικές ὀρδές ἤδη ἀπό τόν 8ο αἰώνα. Ἡ Κύπρος, ἀντίθετα, εἶχε ὑποταγεῖ στοῦς Ὀθωμανούς ἕνα σχεδόν αἰώνα μετά τήν πτώση τῆς Βασιλεύουσας. Μέσα στή γενική κατάρρευση τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας καί τῆς φυγῆς τῶν προυχόντων καί τῶν λογίων στήν ἐσπερία οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ στήριξαν τήν ἐλπίδα τους στήν Ἐκκλησία, γεγονός πού ἐρμηνεύεται ἐπίσης καί ὡς στροφή πρὸς τήν πρόνοια καί τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ.

Μία δευτέρα διευκρίνιση κρίνεται σκόπιμη. Ἄν ὁ λόγος περί τῆς συμβολῆς τῆς Ἐκκλησίας στήν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἔθνους τό 1821 περιορίζεται σέ μόνη τήν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους, θά ἀποτελοῦσε ἐλλειπή παρουσίαση τῆς ἱστορίας καί βεβήλωση τῆς θυσίας ὅλων ἐκείνων πού ἀγωνίσθηκαν γιά τό ἰδανικό τῆς ἐλευθερίας. Τό Ἑλληνικό Γένος ἐκτεινόταν ἀπό τήν περιοχὴ τῆς Μολδοβλαχίας, ὅπου τό πρῶτον κηρύχθηκε ἡ Ἐπανάσταση, μέχρι τή Μ. Ἀσία, τήν Κύπρο, τήν Αἴγυπτο καί ὅλες τίς περιοχές τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ἐπιπρόσθετα πρέπει νά μνημονευθοῦν οἱ ἀνθοῦσες ἐλληνικές κοινότητες τῆς διασπορᾶς, ὅπως ἐκείνη τῆς Βενετίας, οἱ ὁποῖες στήριζαν παντοιοτρόπως τό Ἔθνος στίς σκοτεινές περιόδους τῆς δουλείας. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιοχές ἡ Ἐκκλησία, τὰ διάφορα Πατριαρχεῖα καί ἡ Ἐκκλησία Κύπρου, ἀποτελοῦσε τή συνεκτική καί ἀνανεωτική πνευματική δύναμη τῶν ὀρθόδοξων λαῶν. Αὐτό ἀναφέρεται γιά νά ξεφύγουμε ἀπό τή στενή ἀντίληψη τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους μόνο στά Ἑλλαδικὰ σύνορα καί νά δοῦμε τό Γένος στήν ὁλότητά του.

Οἱ ὀρθόδοξοι λαοί, μέ τήν ὑποταγή τους στό Ἰσλάμ, ἔγιναν γνωστές ἐνός ἄλλου τρόπου λατρείας τοῦ Θεοῦ, μιᾶς νέας πίστεως καί ἐνός νέου θρησκευτικοῦ ἤθους. Εἶναι ὁ ἄγονος μονοθεϊσμός ἐναντι τῆς τριαδικότητος τοῦ χριστιανικοῦ Θεοῦ, ἡ ἀνεικονική λατρεία στό Ἰσλάμ, πού φθάνει μέχρι τόν εἰκονοκλασμό, ἐναντι τῆς συμβολικῆς καί εἰκονικῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἡ διά πυρός καί σιδήρου ἐπιβολή τῆς θρησκείας τοῦ "προφήτη" καί ἡ μὴ ἀνοχή τῶν ἄλλων, κρινομένων ὡς ἀπίστων, ἐναντι τῆς θείας ἀποκαλύψεως τῆς ἀγάπης τοῦ σταυρωμένου Ναζωραίου.

Ἡ λατρεία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἀποτελοῦσε τήν πνευματική δύναμη καί τήν ἀντοχή τῶν ὀρθόδοξων λαῶν, ὥστε νά ἀποθήσουν τίς βίαιες καί τρομοκρατικές πράξεις τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Ἡ λατρεία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἦταν ἡ ταυτότητα καί ἡ εἰδοποιός διαφορά τῶν χριστιανῶν ἐναντι τῶν μουσουλμάνων. Ἡ συγκέντρωση στοῦς ναοὺς ἀποτελοῦσε συγχρόνως τή λατρεία τοῦ Θεοῦ τῶν Χριστιανῶν καί τρόπο διατηρήσεως τῆς χριστιανικῆς ταυτότητας, ἀλλά καί τήν παθητική ἀντίσταση τοῦ Γένους ἐναντι ἐκείνων πού ἐφάρμοζαν σχέδια ἐξαφανισμοῦ του.

β) Νεομάρτυρες

Νεομάρτυρες έπεκράτησε κατ' αρχήν να αποκαλούνται όσοι μαρτύρησαν μετά το 1453. Πρώτος ο οποίος συνέταξε μαρτυρολόγιο των νεομαρτύρων ήταν ο άγιος Νικόδημος ο Άγιορείτης (1799). Η έννοια των νεομαρτύρων επέκράτησε για να διαχωρίσει τους μάρτυρες της Έκκλησίας, οι οποίοι μαρτύρησαν κατά τους διωγμούς των Χριστιανών από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Κατά την περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας εφαρμόστηκαν σκληρότερα μέσα μαρτυρίου από εκείνα των Ρωμαίων διωκτών. Μαρτυρολόγιο νεομαρτύρων συνέγραψε επίσης ο άγιος Μακάριος Κορίνθου με τους Άθανάσιο Πάριο και Νικηφόρο Χίου, το οποίο εκδόθηκε στη Βενετία το 1819. Τα μαρτυρολόγια αυτά συμπληρώνονται όσημέραι με νέα ονόματα και νέα στοιχεία, που καθίστανται συνεχώς γνωστά. Δίκαια "νεομάρτυρες" σήμερα ονομάζονται όλοι όσοι μαρτύρησαν και πριν από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως και πάλιν από τους Τούρκους, όπως και μετά την επανάσταση του 1821. Οι τελευταίες εκδόσεις Συναξαριστών των Νεομαρτύρων περιλαμβάνουν περισσότερους από 190 νεομάρτυρες, οι οποίοι μαρτύρησαν από το 1400 μέχρι και το 1900. Είναι ιστορικά αποδεδειγμένο ότι αυτός είναι ένας μόνο πολύ μικρός αριθμός από το πλήθος εκείνο των άγνωστων και άνωνυμων νεομαρτύρων της Οθωμανικής περιόδου.

Μία από τις πλέον απαιχθείς συστηματικές δραστηριότητες των φανατικών ισλαμικών αρχών ήταν η σταδιακή άφομοίωση των χριστιανικών πληθυσμών με τον εξισλαμισμό. Τα πλέον επώδυνα μέτρα ήταν το γνωστό "παιδομάζωμα", με το οποίο στελέχωναν το τάγμα των Γενιτσάρων, ή διά της απειλής και της βίας μεταστροφή στον Ισλαμισμό όλων των χωριών ή ακόμα ή συστηματική γενοκτονία των χριστιανών.

Η Έκκλησία διαπίστωνε τον κίνδυνο εξαφανισμού του Έθνους από την τακτική αυτή των Οθωμανών και ανέπτυξε σύν τω χρόνω τις αναγκαίες ενδογενείς αντιστάσεις. Πρώτον, ήταν η ανάπτυξη της αδιάρρηκτης συνδέσεως με τη χριστιανική πίστη, ζωή και παράδοση και η καλλιέργεια της συνειδήσεως, ότι η λατρεία και η πίστη στον Τριαδικό Θεό των χριστιανών δεν έχει ισάξιά της σε άλλες θρησκείες. Δεν αξίζει, κατά συνέπεια, η εγκατάλειψη της πατρώας πίστεως είτε για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, είτε για την απόκτηση της εύνοιας των κρατούντων Οθωμανών, είτε ακόμα για τη σωτηρία της πρόσκαιρης αυτής ζωής. Δεύτερον, οι διατάξεις της Έκκλησίας για την αποδοχή στους κόλπους της όσων υπέκυπταν στις απειλές και στα βασανιστήρια και εξισλαμίζονταν, λειτουργούσαν με διπλή έννοια. Αφ' ενός μόνον αποτελούσαν ανασταλτικό παράγοντα εξισλαμισμού, αφ' ετέρου δέ προκαλούσαν τον έλεγχο της συνειδήσεως σε όσους εξισλαμίζονταν για να ανανήψουν και να επιστρέψουν και πάλιν στη χριστιανική πίστη.

Τίς διατάξεις περί της επιστροφής των εξισλαμισθέντων συνοψίζει κατά έξοχο τρόπο ο άγιος Νικόδημος ο Άγιορείτης στο Μαρτυρολόγιό του των Νεομαρτύρων. Περιλάμβανε πέντε διαδοχικά στάδια: 1. "Όσοι μετανοούσαν για την έξωμοσία τους έπρεπε να εξομολογηθούν σε έμπειρο πνευματικό και να εκδηλώσουν την έτοιμότητά τους για το μαρτύριο. Σημειώνουμε ότι το Ισλάμ δεν ανέχεται τη μεταστροφή σε άλλη θρησκεία. Κατά συνέπεια, είτε εκ καταγωγής μουσουλμάνος είτε χριστιανός έξωμότης στον Ισλαμισμό εάν μεταστρεφόταν στο Χριστιανισμό, η πράξη του αυτή συνεπαγόταν τη θανάτωσή του, πρακτική που, όπως γνωρίζουμε, εφαρμόζεται ακόμα και σήμερα. 2. Μετά την εξομολόγηση έπρεπε να γίνουν αποδεκτοί οι μεταστρεφόμενοι με τη χρήση τους με το άγιο Μύρο. 3. Στη συνέχεια, για ένα χρονικό διάστημα, όφειλαν να επιδοθούν σε νηστεία, προσευχή, αγρυπνίες και δάκρυα για το σφάλμα τους. Η άσκηση αυτή αποσκοπούσε στη ψυχική τους ενδυνάμωση για τα περαιτέρω. 4. Άκολουθως, τους παρεχόταν η άδεια από τον πνευματικό τους να λάβουν τη θεία κοινωνία ως τελευταίο εφόδιο και ως ενδυνάμωση για την όμολογία της πίστεως που θα ακολουθούσε. 5. Μετά την προετοιμασία αυτή, θα έπρεπε να εμφανισθούν στον τόπο όπου αρνήθηκαν τη χριστιανική πίστη και εκεί να αποκηρύξουν το Ισλάμ και να όμολογήσουν με μαρτυρικό τέλος την πίστη τους στον Χριστό.

Με τα μέτρα αυτά η Έκκλησία καλλιεργούσε το χριστιανικό ήθος και τη σταθερότητα και έμμονη στη χριστιανική πίστη. Αυτόματα, τα μέτρα αυτά απέβαιναν σωτήρια και για το Έθνος, γιατί η διατήρηση της χριστιανικής πίστεως των υποδούλων ενίσχυε και τη φυσική επιβίωση του Έθνους. Άλλωστε, Ορθοδοξία και Έλληνικό Γένος ταυτίσθηκαν στη σκοτεινή εκείνη περίοδο της σκλαβιάς όσο ποτέ άλλοτε στη μακραίωνη συνύπαρξη Χριστιανισμού και Έλληνισμού. Τα αποτελέσματα του μαρτυρίου των νεομαρτύρων, όπως κρίνει και πάλιν ο άγιος Νικόδημος ο Άγιορείτης, ήταν: α) Ο ανακαινισμός της Ορθόδοξης πίστεως, β) Οι αλλόπιστοι θα παραμείνουν αναπολόγητοι κατά τη Δευτέρα Παρουσία του Χριστού και την έσχατη Κρίση, γ) Οι νεομάρτυρες έχουν αποβεί ή δόξα και το καύχημα της Ορθόδοξης Έκκλησίας και ο έλεγχος των έτεροδόξων, δ) Είναι ακόμα παράδειγμα ύπομονης για όλους τους Ορθόδοξους Χριστιανούς, οι οποίοι βρίσκονται κάτω από το βαρύ ζυγό της δουλείας και της αίχμαλωσης, και ε) Έμπνέουν θάρρος και παρακινούν και άλλους να τους μιμηθούν στο μαρτύριο. Ο άγιος Νικόδημος θέτει τους κάτωθι λόγους στο στόμα των νεομαρτύρων της Έκκλησίας, οι οποίοι νουθετούν τους πιστούς: "Ημείς διά να ύπομείνωμε άνδρείως διά τον Χριστόν τά παρά των άλλοπιστων διάφορα μαρτύρια έκληρονομήσαμεν μίαν βασιλείαν αιώνιον, και έσυναριθμήθημεν με τους παλαιούς Άγίους Μάρτυρας και έσείς άν ύπομένετε μετά εύχαριστίας, διά τό όνομα του Χριστού, τους

δαρμούς, τὰς φυλακάς, τὰς ἀλύσεις, τὰς ἀγγαρείας, τὰς ζημίας, τὰ ἀνυπόφορα δασύματα καὶ τὰ ἄλλα βάσανα ὅπου σὰς κάμνουν οἱ νῦν κρατοῦντες, βέβαια ὡς Μάρτυρες τῆ προαιρέσει λογιζέσθε κοντὰ εἰς τὸν Θεόν²⁾. Αὐτοὶ οἱ λόγοι ἀποτελοῦν συγχρόνως ἱστορικὴ ἐπιβεβαίωση καὶ σύνοψη τοῦ εἶδους τῶν μαρτυρίων, στὰ ὁποῖα ὑποβάλλονταν οἱ νέοι ὁμολογητὲς τῆς πίστεως.

Μεταξὺ τῶν νεομαρτύρων ἔχουμε καὶ τὶς δύο τάξεις, τόσο ἐκείνους οἱ ὁποῖοι παρέμειναν σταθεροὶ στὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ ὁδηγήθηκαν στὸ μαρτυρικὸ θάνατο, ὅσο καὶ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἀρχικὰ δειλίασαν καὶ ἐξώμοσαν, ἔπειτα δὲ ἀνένηψαν καὶ δέχθηκαν τὸ μαρτυρικὸ τέλος. Ἐχουμε ἐπίσης καὶ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις μωαμεθανῶν, οἱ ὁποῖοι, ἐπειδὴ εἶχαν ἀσπασθεῖ τὸ Χριστιανισμό, δέχθηκαν μαρτυρικὸ τέλος, ὅπως ἦταν ὁ Χότζα Ἀμίρης, ὁ ὁποῖος μαρτύρησε στὴν Ἱερουσαλὴμ τὸ ἔτος 1614, ἢ ὁ Ἰωάννης ὁ ἐκ Μουσουλμάνων, ὁ ὁποῖος ἐπίσης μαρτύρησε στίς 23 Σεπτεμβρίου 1814. Πράγματι, οἱ νεομάρτυρες ἐγίναν τροχοπέδη στὸ κύμα τοῦ ἐξισλαμισμοῦ καὶ καλλιέργησαν τὴ συνείδηση τῆς ἀντοχῆς καὶ τῆς καρτερίας στὸ ὀρθόδοξο πλήρωμα γιὰ τὴν ἐμμονή του στίς χριστιανικὲς καὶ ἑλληνικὲς ρίζες καὶ ἀξίες τοῦ Γένους. Ὅπως καμμία περιοχὴ, ὅπου ζοῦσαν Ὁρθόδοξοι Χριστιανοὶ δὲν στερήθηκε τῆς χάριτος τῶν νεομαρτύρων, ἔτσι καὶ ἡ Κύπρος ἔχει τοὺς δικούς της νεομάρτυρες. Οἱ γνωστοὶ σὲ μᾶς ἀπὸ τὰ Μαρτυρολόγια Κύπριοι νεομάρτυρες εἶναι:

1. **Ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Κύπριος.** Μαρτύρησε στίς 23 Ἀπριλίου 1752 στὴν Πτολεμαΐδα, ὅπου ἐργαζόταν σὲ ξένη Πρεσβεία. Παρὰ τὶς ὑποσχέσεις γιὰ καλύτερη ζωὴ ἢ καὶ τὶς ἀπειλὲς τοῦ θανάτου δὲν ἐξώμοσε στὸν Ἰσλαμισμό καὶ δέχθηκε μαρτυρικὸ θάνατο³⁾.

2. **Ὁ ἅγιος Πολύδωρος, καταγόμενος ἀπὸ τὴ Λευκωσία.** Ἦταν ἐμπορευόμενος καὶ δέχθηκε τὸν Ἰσλαμισμό. Ἀφοῦ ἀνένηψε, ἀκολούθησε ὄλες τὶς διατάξεις ἐπανεντάξεως στὴ χριστιανικὴ θρησκεία καὶ μαρτύρησε στὴ Νέα Ἐφεσο στίς 3 Σεπτεμβρίου τὸ ἔτος 1794.

3. **Ὁ ἅγιος Μιχαὴλ ὁ ἐκ Κύπρου.** Ζοῦσε στὴ Σαμοθράκη. Καὶ αὐτὸς ὁ νεομάρτυρας συγκαταλέγεται μεταξὺ ἐκείνων, πού ἐξισλαμίσθηκαν μὲ τρόπο ἀπατηλό, μαζί μὲ τέσσερις ἄλλους χριστιανούς, δύο Γεωργίους, τὸ Μανουήλ καὶ τὸ Θεόδωρο. Ἐπειτα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή τους καὶ πάλιν στὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ μαρτύρησαν στὴ Μάκρη τῆς Θράκης στίς 6

²⁾ Συναξαριστὴς Νεομαρτύρων, σελ. 23.

³⁾ Βλέπε: Συναξαριστὴς Νεομαρτύρων, σελ. 478 - 480. **Γεωργίου Κάκκουρα,** Ὁ Κύπριος Ἅγιος Γεώργιος ὁ Νεομάρτυρας, ἔκδοση Κατηχητικῆς Κίνησης Ἁγίου Δομετίου, Λευκωσία.

Ἀπριλίου τὸ 1835. Ὁ νεομάρτυρας Μιχαὴλ ὁ ἐκ Κύπρου ἔχει προστεθεῖ στὰ Συναξάρια τῶν Νεομαρτύρων μετὰ τὴν ἀνεύρεση τῆς διηγήσεως τοῦ μαρτυρίου του μὲ τοὺς ἄλλους συναθλητὲς του. Ἀκολουθία τῶν νεομαρτύρων αὐτῶν συνέθεσε ὁ Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης.

Μεταξὺ τῶν νεομαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας μας περιλαμβάνονται δεκάδες ἐπισκόπων, ἱερέων, διακόνων καὶ μοναχῶν. Μνημονεύουμε μόνον τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριο τὸν Ε', τὸν Ἅγιο Κοσμά τὸν Αἰτωλό καὶ τὴν Ἅγία Φιλοθέη τὴν Ἀθηναία. Ἀλλὰ τὸ σύνολο τῶν νεομαρτύρων, γνωστῶν καὶ ἀγνωστῶν, ἦσαν πιστὰ τέκνα τῆς Ἐκκλησίας. Ὁμολόγησαν τὴ χριστιανικὴ τους πίστη καὶ θυσιάσαν τὴ ζωὴ τους γιὰ τὴν ἀύξηση τοῦ δένδρου τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

γ) **Ὁ ἐθναρχικὸς ρόλος τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας.**

1. **Προνόμια τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατάσταση τῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν.**

Ἐξ ἴσου σημαντικὸς μὲ τὸν πνευματικὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴ συμβολὴ της γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἔθνους ἦταν καὶ ὁ ἐθναρχικὸς ρόλος, τὸν ὁποῖο ἐνδύθηκε ἀμέσως μὲ τὴν ὑποταγὴ τῶν Ὁρθόδοξων λαῶν στοὺς Ὁθωμανοὺς κατακτητὲς. Ἀπὸ ἀποψη πολιτισμικὴ ἀποδεικνύεται, ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι τὰ πλέον ἰσχυρά, πού ἀντέχουν στίς ὁποιοσδήποτε ἀντίξοες συνθήκες γιὰ τὴν ἐπιβίωση ἐνὸς λαοῦ. Στὴν προκειμένη, ὅμως, περίπτωσι μόνον μὲ τὴ συμβολὴ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ θαῦμα τῆς διατηρήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους ἀπὸ τὴ σκληρὴ καὶ βίαιη πίεση τοῦ Ἰσλάμ γιὰ περισσότερο ἀπὸ τέσσερις ἑκατονταετίες σκοτεινῆς καὶ πικρᾶς δουλείας. Τὰ οὕτω καλούμενα εἰδικὰ προνόμια, πού ὁ κατακτητὴς παραχώρησε πρὸς τὴν Ἐκκλησία, μὲ σκοπὸ τὸν εὐκολότερο ἔλεγχο τῶν ὑποτελῶν χριστιανῶν καὶ τὴ συλλογὴ τῶν βαρέων φόρων, εἶχαν ἀποβεῖ ὁ νέος δούρειος ἵππος ἀλώσεως ἐκ τῶν ἔσω τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ κατάσταση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων ἦταν δεινὴ σ' ὅλη τὴν Ὁθωμανικὴ ἐπικυριαρχία. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος περιγράφει μὲ τὰ πιὸ μελανὰ χρώματα τὶς κακουχίες τῶν ὑποτελῶν στοὺς Ὁθωμανοὺς Ὁρθόδοξων. "Διὰ τὸν κατακτητὴν ὁ Χριστιανὸς ἦτο ἄπιστος κύων (γκιαούρ), ὃν ταπεινόν, κατώτερον τοῦ ἀνθρώπου μουσουλμάνου, ἀνεκτόν γινόμενον ἐν τῷ τουρκικῷ Κράτει μόνον ὡς ὑπόφορον (ραγιᾶ), δούλος, ὀφείλων νὰ ἐργάζεται πρὸς διατροφήν τοῦ κυρίου του. Πρὸς ἐξαγοράν τῆς ζωῆς του ὑπεχρεοῦτο, πρὸ παντός, νὰ πληρῶνῃ κεφαλικόν φόρον καὶ νὰ φέρῃ διαρκῶς μεθ' ἑαυτοῦ τεμάχιον χάρτου, διαφόρου κατ' ἔτος χρώματος, ὡς ἀπόδειξιν τῆς πληρωμῆς, ἐν ᾧ ἀνεγράφετο, ὅτι ὁ ἔχων αὐτὸ ἐδικαιοῦτο νὰ φέρῃ τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῶν ὤμων του ἐπὶ ἔν

έτος”⁴⁾. Δηλαδή, δέν υπήρξεν ούτε ό στοιχειώδης σεβασμός ούτε τής θρησκείας, ούτε τής οικογενείας, ούτε τής ζωής. Κεφαλικός φόρος άρχιζε νά καταβάλλεται άπό τήν ηλικία τών δώδεκα έτών. Πολλές φορές ή Έκκλησία παρενέβαινε πρός τίς όθωμανικές άρχές γιά νά έλαφρύνει τούς φόρους ή κατέβαλλεν ή ίδια φόρους γιά τούς πτωχούς ύποτελείς χριστιανούς. Οί άγορές ήσαν τό θέατρο άγοραπωλησίας δούλων, παιδιών, γυναικών και άνδρών, τούς όποιους κακοποιούσαν παντοιοτρόπως οί κύριοί τους. Τά χαρέμια τών Τούρκων διοικητών ήσαν γεμάτα άπό χριστιανές κοπέλλες, οί όποιες έξαναγκάζονταν νά έγκαταβιώσουν μέσα στά χαρέμια. Τό πλέον έπαχθές και έπώδυνο μέτρο κατά τών χριστιανών ήταν ό “φόρος αίματος”, πού κάθε οικογένεια κατέβαλλε μέ ένα ή περισσότερα παιδιά μέ τό παιδομάζωμα. Η αυθαίρεσία τόσο τών κρατούντων, όσο και τών ιδιωτών μουσουλμάνων άποτελούσε κανόνα καθημερινής συμπεριφοράς έναντίον τών χριστιανών, είτε μέ τήν άρπαγή τών περιουσιών, είτε μέ άνευ λόγου και αίτίας δολοφονίες, είτε μέ βιασμούς τών παρθένων χριστιανών νεανίδων, είτε μέ ψευδείς καταδόσεις. Ακόμα και οί νεκροί ώφειλαν νά πληρώσουν, γιατί οί άρχές άπαιτούσαν καταβολή μεγάλων ποσών γιά τόν ένταφιασμό ενός νεκρού. Δέν είναι σπάνιες οί περιπτώσεις πού νεκροί ζιμεναν άταφοι, γιατί οί συγγενείς τους δέν διέθεταν τό άπαιτούμενο πρός τοϋτο ποσό.

2. Κοινοτική Όργάνωση. Φιλανθρωπία.

Μέσα σέ όλο αυτό τό κλίμα τών κακουχιών και τής τρομοκρατίας ή Έκκλησία υπερέβαλλε τόν έαυτό της μέ σκοπό τή στήριξη τών ύπόδουλων τέκνων της. Οί κύριοι τομείς στους όποιους έστρεψε τήν προσοχή και τή δραστηριότητά της ή Έκκλησία ήσαν ή κοινοτική όργάνωση, τό φιλανθρωπικό έργο, και ή παιδεία.

Παρά τή δεινή θέση τών ύπόδουλων Έλλήνων, ή Έκκλησία χρησιμοποίησε όλα τά μέσα πού διέθετε γιά νά διατηρήσει τή συνοχή τών χριστιανών, ώστε νά άποφευχθεί ό μεγάλος κίνδυνος του έξαφανισμού τους. Δέν είναι δυνατή ή λεπτομερής ανάπτυξη του θέματος αυτού στα πλαίσια τής παρούσης όμιλίας. Εκείνο πού κρίνεται ως αναγκαίο νά λεχθεί, γιατί, κατά τή δική μας κρίση, άποτελούσε άσπίδα σωτηρίας του “Έθνος, είναι ή κοινοτική όργάνωση, πού πέτυχε ή Έκκλησία μέ ριψοκίνδυνες πρωτοβουλίες. Σέ όλη τήν επικράτεια τής Όθωμανικής αυτοκρατορίας ή Έκκλησία πέτυχε τή συσπείρωση τών χριστιανών μέ τήν όργάνωση τών κοινοτήτων. Η δυνατότητα αυτή παρασχέθηκε στην Έκκλησία λόγω του

4) Η θέση τής Έκκλησίας εν τῷ τουρκικῷ Κράτει, “Θεολογία”, ΙΒ' (1934), σελ. 107-108.

γεγονότος ότι ή ίδια είχε έξ ύπαρχής άναγνωρισθεί άπό τίς όθωμανικές άρχές ως Κοινότητα, ή όποία περιλάμβανε στους κόλπους της όλους τούς Όρθοδόξους Χριστιανούς υπηκόους του Κράτους. Η κοινοτική όργάνωση δέν είχε έπιτευχθεί άμέσως μετά τήν άλωση τής Κωνσταντινουπόλεως, αλλά σταδιακά. Στην Κύπρο ή Έκκλησία άκολούθησε τό ίδιο σύστημα όργάνωσης τών κοινοτήτων μετά τήν ύποταγή τής Νήσου στους Όθωμανούς, επειδή και ή Έκκλησία τής Κύπρου είχε τό ίδιο νομικό πλαίσιο ύπάρξεως και δραστηριότητας, όπως ή Έκκλησία Κωνσταντινουπόλεως και τά λοιπά πρεσβυγενή Πατριαρχεία.

Σέ κάθε πόλη και χωριό λειτουργούσε τό κοινοτικό σύστημα υπό τήν έποπτεία τής Έκκλησίας. Κυρίως οί κληρικοί κάθε κοινότητας συνεργάζονταν μέ τούς κοινοτικούς άρχοντες, τούς δημογέροντες και τούς προεστούς, οί όποιοι εκλέγονταν γιά περίοδο ενός έτους γιά τή διαχείριση τών κοινών.

Τό έργο τών κοινοτικών άρχών ήταν πολύπλευρο. Έπρεπε νά άντιμετωπίσουν τίς αυθαίρετες πράξεις τών κρατικών άρχών και νά ύποστηρίξουν τούς ύπόδουλους χριστιανούς. Αποτελούσαν τό νομικό σώμα, στο όποιο κατέφευγαν οί χριστιανοί γιά τυχόν μεταξύ τους διαφορές ή άντιπροσώπευαν τούς χριστιανούς στα κρατικά δικαστήρια. Οί χριστιανοί συνήθως δέν προσέφευγαν στα Τουρκικά δικαστήρια, γιατί ποτέ δέν τούς άποδιδόταν τό δίκαιο, έστω και άν αυτό ήταν πασιφανές. Οί κοινοτικές άρχές διαχειρίζονταν επίσης τά περιουσιακά στοιχεία τής κοινότητας, ήσαν υπεύθυνες γιά τή συλλογή τών φόρων και διαχειρίζονταν τήν εκκλησιαστική περιουσία, καθώς και τίς δωρεές και τά άφιερώματα πρός τήν Έκκλησία.

Μία πτυχή, ή όποία έτυχε ιδιαίτερης προνοίας άπό τήν Έκκλησία, και μέσω αυτής και άπό τίς κοινοτικές άρχές, ήταν τό φιλανθρωπικό έργο. Η Έκκλησία, κατά τή δύσκολη περίοδο τής Όθωμανικής δουλείας, επανέλαβε ή και υπερέβη τό φιλανθρωπικό έργο, πού άσκησε ή άποστολική Έκκλησία μέ τίς λογίες. Γιά τό σκοπό αυτό λειτουργούσαν τά λεγόμενα “κιβώτια έλέους”, στα όποία πρόσφεραν ή ίδια ή Έκκλησία, οί κληρικοί όλων τών βαθμίδων προσωπικά, καθώς και πλούσιοι Έλληνες είτε αυτοί ζούσαν έντός τής Όθωμανικής αυτοκρατορίας είτε στη Δύση.

Ό μοναχός Ίλαρίων ό Κρής, κατόπιν Μητροπολίτης Τυρνάβου (1820), έγραφε: “Κοινή γνώμη και συμφωνία πατριαρχών, άρχιερέων, ήγεμόνων, άρχόντων, έπιτρόπων του Κοινού και τών λοιπών συστημάτων διώρισαν ιδιαίτερον κιβώτιον έλέους, εις ό καταβαλόντες έκαστος, κατά τήν ιδίαν δύναμιν, δαψιλή συνεισφοράν, επέστησαν εις αυτό έπιτρόπους έκ του έμπορικού συστήματος, άνδρας τιμίους και εύσυνειδήτους, οίτινες οικονομούντες τήν καταβληθείσαν ποσότητα και παραλαμβάνοντες τήν άπανταχόθεν κατευθυνομένην τών φιλογενών και φιλοπτώχων συνδρομήν, έπα-

γρυπνοῦσι, καὶ βοηθοῦσι προθύμως εἰς τοὺς χρεῖαν ἔχοντας καὶ ποικίλαις περιστάσεσι πιεζομένους”⁽⁵⁾.

Μέσα ἀπὸ τὸ φιλανθρωπικὸ αὐτὸ σύστημα ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ ὑποτελεῖς Ὁρθόδοξοι ἀπέδειξαν τὰ φιλάνθρωπα αἰσθήματά τους. Ὁ σκοπὸς τῶν “κιβωτίων ἐλέους” ἦταν πολὺπτυχος. Ἐνίσχυε ἄπορες οἰκογένειες καὶ ὀρφανὰ. Κατέβαλλε γι’ αὐτούς τοὺς ἀπαιτούμενους φόρους πρὸς τὸ Κράτος. Ἐξαγόραζε δούλους καὶ αἰχμαλώτους καὶ τοὺς ἀπέδιδε στὶς οἰκογένειές τους. Ἀποκαθιστοῦσε πτωχὲς καὶ ὀρφανὲς κοπέλλες. Ἐνδιαφερόταν γιὰ τοὺς φυλακισμένους. Ἐπίσης, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Ἐκκλησίας ἰδρύθηκαν σὲ ὅλες τὶς ἐπαρχίες φιλανθρωπικὰ καὶ θεραπευτικὰ ἰδρύματα γιὰ τοὺς ἀσθενεῖς. “Οἱ Ἐφοροὶ καὶ οἱ Ἐπίτροποι μαζί χρεωστοῦν τὸ καλοκαίρι νὰ ἀγοράζουν ξύλα καὶ κάρβουνα, ὅσα στοχάζονται ὅτι εἶναι ἀρκετά, ὅπου νὰ διαμοιράζωνται ἐν καιρῷ χειμῶνος καὶ ψύχους εἰς τοὺς ἐνδεεῖς καὶ ἀπόρους ἀδελφούς, χήρας δηλ. καὶ ὀρφανὰ, γέροντας, ἀρρώστους καὶ ἄλλους τοιοῦτους”⁽⁶⁾.

3. Παιδεία.

Μία ἀπὸ τὶς πλέον σημαντικὲς πτυχὲς τῆς συμβολῆς τῆς Ἐκκλησίας πού ὀδήγησαν στὴν ἐθνικὴ παλιγγενεσία τοῦ 1821 ἦταν ἡ παιδεία. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀφ’ ἑαυτοῦ πεδίο πολυετοῦς ἔρευνας. Μετὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ κατάληψη τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς, τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν λογίων κατέφυγε στὴ Δύση, ὅπου σχηματίσθηκαν Ἑλληνικὲς Κοινότητες, ὅπως ἐκείνη τῆς Βενετίας. Ἡ ἀρνητικὴ θέση τῶν κατακτητῶν ἐναντι ὁποιασδήποτε μορφῆς παιδείας, εἴτε γιὰτὶ ἐπέδωκε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ διατηρεῖ ὑποτελεῖς τοὺς χριστιανούς εἴτε γιὰτὶ οἱ ἴδιοι οἱ κατακτητὲς εἶχαν κατώτερη παιδεία καὶ δὲν κατανοοῦσαν τὴν ἀξία της, εἴτε γιὰτὶ τὸ Ἰσλάμ δὲν εὐνοοῦσε τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων πού δὲν ἦσαν σύμφωνα μὲ τὶς κορανικὲς διατάξεις, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴ φυγὴ τῶν Ἑλλήνων λογίων, ὀδήγησε σὲ παιδευτικὴ κατάρπωση τὸ Ἑλληνικὸ Γένος. Χρειάσθηκαν σχεδὸν δύο αἰῶνες γιὰ νὰ ἀνανήψει ἀπὸ τὸ σκοτάδι τῆς ἀμαθείας. Αὐτὸ ἔγινε κατορθωτὸ μὲ τὴ σύντονη προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νὰ διαπαιδαγωγῆσει θρησκευτικὰ καὶ ἐθνικὰ τοὺς ὑπόδουλους χριστιανούς.

Τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἦταν εὐκόλο, γιὰτὶ ἀντιμετώπιζε σὲ κάθε βῆμα της τὴν καχυποψία, τὴν πολεμικὴ καὶ τὴν ἀντίθεση ὅχι

5) Τί πρόσφερε ὁ Χριστιανισμός. Κοινωνικὴ μέριμνα στὴν Τουρκοκρατία, τεῦχος Γ', σελ. 30.

6) Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὶς “Διαταγὲς τοῦ Κοινοῦ”, ὄπ. ἀν., σελ. 40.

μόνο τῶν κρατικῶν ὀργάνων, ἀλλὰ παντὸς μωαμεθανοῦ ἰδιώτη. Ἔτσι, τὸ μόνο τὸ ὁποῖο λειτούργησε ἀρχικὰ διαρκοῦντος τοῦ χρόνου τῆς πικρᾶς δουλείας ἦταν τὸ “κρυφὸ σχολεῖο”. Οἱ κληρικοί, στοὺς νάρθηκες τῶν Ἐκκλησιῶν, κυρίως τὶς βραδυνὲς ὥρες, συγκέντρωναν τὰ Ἑλληνόπουλα καὶ τοὺς δίδασκαν γραφὴ καὶ ἀνάγνωση, ἔχοντας ὡς διδακτικὰ βιβλία τὴν Ὀκτώηχο, τὸ Ψαλτήρι καὶ τὰ ἄλλα λειτουργικὰ βιβλία. Τὰ Ἑλληνόπουλα τραγουδοῦσαν τὸ ἀλφαβητὰρι μαθαίνοντας μαζί καὶ ψάλσιμο μὲ τοὺς μουσικοὺς φθόγγους Πα, Βου, Γα, Δι, Κε, Ζω, Νι, Πα⁽⁷⁾.

Ἀπὸ τὸ 17ο αἰῶνα ἄρχισε πλέον ἡ ἐπίσημη ἴδρυση σχολείων μέσα στὰ πλαίσια τῆς λειτουργίας καὶ ὀργανώσεως τῶν Κοινοτήτων ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πολὺ στοιχειώδης παιδεία τοῦ “κρυφοῦ σχολεῖοῦ” δὲν πρόσφερε ἱκανὰ προσόντα πρὸς τὰ Ἑλληνόπουλα, ὥστε νὰ ἀσκήσουν τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς τέχνες. Ἔτσι, στὰ μεγάλα σχολικὰ κέντρα πού δημιουργήθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ παιδεία καὶ μόρφωση, προσφερόταν καὶ ἡ θύραθεν παιδεία, δηλαδὴ σχεδὸν ὅλοι οἱ κλάδοι τῶν μαθημάτων καὶ τῶν συγχρόνων γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γλωσσῶν.

Σκοπὸς τῆς προσφερόμενης παιδείας ἦταν, ἀφ’ ἑνός μὲν ἡ διατήρηση καὶ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας, ἀφ’ ἑτέρου δὲ ἡ δημιουργία τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ, ἡ παιδεία ὑπὸ τὴν κατεύθυνση τῆς Ἐκκλησίας, πέτυχε πράγματι νὰ διαφυλάξει στὴ συνείδηση τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος τὸ ἐσωτερικὸ μεγαλεῖο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ ἐθνικὸ γόητρο σὲ ἀξιοζήλευτη θέση παρὰ τὴν ἐπιφαινόμενη ταπεινότητα ἐναντι τῶν Ὀθωμανῶν⁽⁸⁾.

Ἴσως θὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ποῖες πολιτικὲς ἀλλαγὲς σημειώθηκαν ἀπὸ τὸ 17ο αἰῶνα καὶ ἔξης, ὥστε οἱ Ὀθωμανικὲς ἀρχὲς νὰ καταστοῦν πιὸ ἐλαστικὲς καὶ ἀνεκτικὲς στὴν ἴδρυση Ἑλληνικῶν σχολείων. Εἶναι μία πτυχή πού παραμένει ἀνεξερεύνητη κατὰ τὴν ἄποψή μας. Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ μοναδικὴ σχολὴ πού λειτουργοῦσε ἦταν ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή. Ἐπιπρόσθετα, δὲν πρέπει νὰ λησμονηθεῖ, ὅτι πολλὲς μεγάλες καὶ μικρὲς Μονὲς δὲν ἔπαψαν νὰ λειτουργοῦν ὡς πραγματικὰ ἐκπαιδευτήρια, προσφέροντας μεγάλο ἔργο γιὰ τὸ δοῦλο Γένος.

7) Αὐτὸ ἀποτελεῖ μία ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ εἶναι καθαρὰ θρησκευτικὴ μὲ ἑλληνικὴ καταγωγή καὶ δὲν δέχθηκε ἐπιδράσεις ἀνατολικές, ὅπως ἐσφαλμένα ὑποστηρίζεται σήμερα ἀπὸ μερικοὺς, οἱ ὁποῖοι, ἐπειδὴ ἔχουν χάσει τὴν ἱστορικὴ ἐπαφή μὲ τὸν πολιτισμὸ, δὲν κατανοοῦν τὰ μουσικὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἑλληνικὰ ἀκούσματα.

8) Χριστοῦ Θ. Κρικῶνη, Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία. Πρωταγωνιστὴς τῆς Ἐθνεγερσίας τοῦ 1821. Κληρικοὶ Νεομάρτυρες - Ἐθνομάρτυρες, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 32.

Από τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα ἄρχισαν νά ἰδρύνονται ἐπίσημες Σχολές, ὅπως στήν Πάτμο, στή Δημητσάνα, στή Θεσσαλονίκη καί σέ πολλές ἄλλες μεγάλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας. Μέσα στά πλαίσια αὐτά σχολές λειτούργησαν κατά περιόδους καί στήν Κύπρο. Ὅμως, ἡ λειτουργία τους διακοπτόταν μέ τήν παρέμβαση τῶν καχύποπτων Ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, εἴτε μετά τήν αἱματηρή καταστολή τῶν κατά καιρούς ἐνοπλιῶν ἐξεγέρσεων.

Τήν τύχη αὐτή εἶχε καί τό “Ἑλληνομουσεῖον”, ἡ σχολή πού ἴδρυσε ὁ Ἐθνομάρτυρας Ἀρχιεπίσκοπος Κυπριανός τό ἔτος 1812. Ἡ λειτουργία τῆς σχολῆς διακόπηκε τό 1821 μετά τήν ἐκδήλωση τῆς Ἐπαναστάσεως καί τόν ἀπαγχονισμό τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κυπριανοῦ, τῶν ἄλλων Ἀρχιερέων καί προκρίτων τῆς Νήσου. Ἐπανήρχισε ἀργότερα τή λειτουργία της καί ἡ προσφορά της πρός τόν Κυπριακό Ἑλληνισμό εἶναι ἀνεκτίμητη. Σύμφωνα μέ τήν ἰδρυτική πράξη τῆς Σχολῆς, τήν ὁποία συνέταξε ὁ ἴδιος ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κυπριανός, σκοπός τῆς ἰδρύσεως τῆς Σχολῆς ἦταν α) ἡ ὑπέρβαση τῆς ἀπαραδέκτου καταστάσεως τῆς ἀπαιδευσίας, ἡ ὁποία χαρακτήριζε τό χριστιανικό πλήρωμα τήν περίοδο ἐκείνη, β) ἡ διδασκαλία καί ἡ μύηση στήν “πάτριον πίστιν, τό μόνον προτιμότατον καί ἀναγκαιότατον”, γ) ἡ ἐκπαίδευση τῶν νέων, ὥστε νά ἀποκτήσουν χρηστά ἦθη, τόσο γιά τήν πνευματική, θρησκευτική καί κοινωνική πρόοδο, ὅσο καί γιά τήν οικονομική τους ἐξέλιξη⁹⁾. Βεβαίως, οἱ συνθήκες ἐντός τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας δέν ἐπέτρεπαν τήν ἀνάπτυξη κοινῶν προγράμματος παιδείας. Ἔτσι ἡ κάθε περιοχή ἀνελάμβανε ὑπό τήν εὐθύνη φωτισμένων ἱεραρχῶν, τοῦ κατώτερου κλήρου καί τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν καί τήν ἴδρυση σχολείων, ὅπως καί τή στοχοθέτηση τῆς παιδείας.

Ἡ ἔγνοια καί ἡ ἀγωνία τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν κατάσταση τῆς παιδείας τῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν γίνεται περισσότερο προφανές μέ τό παράδειγμα τῆς δραστηριοποιήσεως τοῦ μεγάλου ἐθναποστόλου καί νεομάρτυρα ἀγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Διέτρεξε ὀλόκληρη τήν Ἑλλάδα καί διδάσκει, προέτρεπε τοὺς χριστιανούς νά μιλοῦν ἑλληνικά καί ἴδρυσε 230 σχολεῖα. Σκοπός του ἦταν νά κάνει τοὺς χριστιανούς νά συνειδητοποιήσουν ὅτι ἡ δική τους πίστη στόν Χριστό εἶναι ἡ ἀρτιότερη σέ σύγκριση μέ τό Ἰσλάμ καί πρέπει νά τή διαφυλάξουν καί νά μὴ ἐξωμνύουν, ἡ ἑλληνική παιδεία εἶναι ἀνώτερη καί ἔχει βαθειές ρίζες καί παράδοση καί γι' αὐτό πρέπει νά τή γνωρίσουν. Ἡ σχέση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καί τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀδιάρρηκτη, ἡ μία συμπληρώνει τήν ἄλλη. Ἔνεκα τοῦ κηρύγματός του καί τῆς ὅλης δραστηριότητάς του ὠδηγήθηκε στό μαρτυρικό θάνατο. Ὅμως, ἀκόμα καί ὁ μαρτυρικός του θάνατος ἀπετέλεσε, ὅπως καί

9) Βλέπε κείμενο ἰδρυτικῆς πράξεως στό: **Κωνσταντίνου Σπυριδάκι**, Μελέται, διαλέξεις, λόγοι, ἄρθρα, τόμος Β', μέρος Β', “Ἡ Ἑλληνική ἐκπαίδευσις ἐν Κύπρῳ”, σελ. 519.

τό δύσκολο ἔργο του, συμβολή στήν προετοιμασία τοῦ Γένους γιά τήν ἐθνική ἐπανάσταση τοῦ 1821. Μαρτύρησε στίς 24 Αὐγούστου τό 1779, ἡμερομηνία ὄχι μακρινή ἀπό τό 1821.

4. Ἡ “Μεγάλη Ἰδέα”.

Ἀπό τήν πρώτη στιγμή τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού συμβόλιζε τήν πτώση τῆς Χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας καί τήν ἐπικράτηση τῆς θρησκείας τοῦ Ἰσλάμ, ἀναπτύχθηκε ἡ γνωστή στήν ἱστορία τοῦ Ἔθνους “μεγάλη ἰδέα” τῆς ἀνακτήσεως ὅλων τῶν πατριῶν ἐδαφῶν, τῆς ἐπανασυστάσεως τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας καί τῆς δικαιώσεως τῶν χριστιανῶν ἔναντι τῶν ὀθωμανῶν κατακτητῶν, οἱ ὁποῖοι, κατά τόν ἅγιο Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό, εἶχαν σταλεῖ ἀπό τόν Θεό ὡς δοκιμασία πρός τό δοῦλον Γένος, δοκιμασία, ἐν τούτοις, προσωρινή. Ἡ “μεγάλη ἰδέα” εἶναι ἀποτυπωμένη στό γνωστό ἄσμα:

“Σώπασε κυρά Δέσποινα καί μὴ πολυδακρῦζεις,

πάλι μέ χρόνους, μέ καιρούς, πάλι δικά μας θᾶναι”.

Ἐνῶ πρὶν καί ἀμέσως μετά τήν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρχε ἡ ἀντίληψη περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου καί τῆς ἱστορίας, στή συνέχεια οἱ ἀποκαλυπτικές ἰδέες ἐπανεθεσαν τό πρόβλημα τῆς ὑποταγῆς τῶν χριστιανῶν ὡς παροδικό καί κάποτε θά γινόταν ἡ ἀποκατάσταση. Ἡ ἔγνοια τῆς “μεγάλης ἰδέας”, μέ ἐθνικές κυρίως διαστάσεις, ἦταν συνυφασμένη καί μέ ἕνα ἄλλο φαινόμενο, μέ θρησκευτικές κυρίως διαστάσεις, πού, ὅμως, τροφοδοτοῦσε τή “μεγάλη ἰδέα”. Αὐτές εἶναι οἱ ἐσχατολογικές προσδοκίες¹⁰⁾. Οἱ ἐσχατολογικές προσδοκίες εἶχαν ὡς πηγή εἴτε ἀγιογραφικά κείμενα, κυρίως τῆς Ἀποκαλύψεως, εἴτε διάφορες προφητείες, ὅπως ἐκεῖνες τοῦ Πατροκοσμᾶ, εἴτε ἀκόμα τοῦ Ἀγαθαγγέλου. Ὁ Μωάμεθ ὁ Β' ὁ Πορθητής, καθῶς καί τό ἴδιο τό Ἰσλάμ, μέσα στίς ἐσχατολογικές ἐρμηνεῖες καί προσδοκίες, ταυτιζόταν μέ τόν Ἀντίχριστο. Ἐπιπρόσθετα, οἱ προφητείες καλλιεργοῦσαν τήν ἐλπίδα ὅτι τό “ζανθὸ ἔθνος” ἀπό τό Βορρᾶ θά ἐλευθέρωνε τοὺς ὑπόδουλους χριστιανούς καί θά ἀποκαθιστοῦσε τόν αὐτοκράτορα στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου θά συνεχιζόταν στήν Ἁγία Σοφία ἡ θεία Λειτουργία ἀπό τό σημεῖο ἐκεῖνο, ὅπου εἶχε διακοπεί κατά τή στιγμή τῆς πτώσεως τῆς Βασιλεύουσας. Αὐτή ἡ προσδοκία εἶναι στήν οὐσία μία συμβολική εἰκόνα, πού σημαίνει τό τέλος τῆς λατρείας τῆς ἰσλαμικῆς θρησκείας καί τήν ἀποκατάσταση τῆς χριστιανικῆς λατρείας στό κέντρο τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας.

10) Βλέπε τό ἐνδιαφέρον ἐπὶ τοῦ θέματος ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ **Ἀστ. Ἀργυρίου**, Ἐσχατολογικὴ γραμματεία καί σκέψη κατά τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, “Θεολογία”, ΝΘ' (1988), σελ. 308-322.

Ἡ καλλιέργεια τῶν ἀποκαλυπτικῶν ἐσχατολογικῶν προσδοκιῶν δημιουργοῦσε τὴν “κρυφὴ ἐλπίδα” μεταξύ τῶν ὑποδούλων ὅτι καὶ ὁ Θεὸς θὰ παρέμβαινε τὴν κατάλληλη στιγμή γιὰ νὰ τοὺς ἐλευθερώσει. Πολλὰ ἐπαναστατικά κινήματα, πού προηγήθηκαν τῆς ἐθνεγερσίας τοῦ 1821, εἶχαν ὡς κίνητρο αὐτὴ τὴν ἐλπίδα. Εἶναι δυνατὸ σήμερα, μὲ τὸ στεῖρο ρεαλισμὸ πού μᾶς διακρίνει, νὰ κρίνουμε τίς ἐσχατολογικὲς προσδοκίαις τοῦ “Ἐθνους ὡς οὐτοπικές. “Ὁμως, εἶναι γνωστὸ, ὅτι οἱ μεγάλες ἢ μικρὲς οὐτοπίαι γιὰ κάτι καλύτερο, κάτι θειότερο, ἀποτέλεσαν τὸ κέντρο γεννήσεως μεγάλων πράξεων τῆς ἱστορίας, τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν θρησκευτῶν. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ καὶ τὸ πολιτικὸ μας μῆνυμα γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση στὴν Κύπρο, ὅπου διατυμπανίζεται κατὰ κόρον ἡ ἔννοια τοῦ “ρεαλισμοῦ” καὶ σβήνεται ἡ “μεγάλὴ ἰδέα” τῆς ἀνακτῆσεως τῶν κατεχόμενων ἐδαφῶν μας.

5. Ἡ Μεγάλὴ Ἐπανάσταση τοῦ Γένους τὸ 1821.

Ἀδιαμφισβήτητα, ἡ μεγάλὴ ἐπανάσταση τοῦ Γένους τὸ 1821 ἦταν μία οὐτοπία, ἂν ἀναλογισθεῖ κανεὶς τὸ μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθος τῶν κινδύνων καὶ τῶν δυσκολιῶν. Ἡ ἔξαψη τοῦ ἰσλαμικοῦ φανατισμοῦ ἐναντίον τῶν ἐπαναστατημένων ραγιαδῶν ἐμπεριεῖχε τὸν κίνδυνο μιᾶς ἄνευ προηγουμένου γενοκτονίας, τὴν ὁποία φοβόταν καὶ ὁ Ἐθνομάρτυρας Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε΄, ὅπως καὶ ὁ Ἐθνομάρτυρας Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Καὶ οἱ δύο, ὅπως καὶ ἡ πληθὺς τῶν ἄλλων κληρικῶν ὅλων τῶν βαθμῶν, ἔγιναν ἐκατόμβες ἐθνικές, δὲν δέχθηκαν νὰ φύγουν σώζοντας τοὺς ἑαυτοὺς τους ἀπὸ τὸ θάνατο, ἀλλὰ δέχθηκαν νὰ θανατωθοῦν οἱ ἴδιοι γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ γενικὴ γενοκτονία τοῦ “Ἐθνους.

Ἐχομε κάνει ἀναφορά στὸ πλῆθος τῶν νεομαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας. Τώρα προβάλλει ἐνώπιόν μας ἡ ἀναρίθμητη πληθὺς τῶν ἐθνομαρτύρων ἱεραρχῶν καὶ ἄλλων κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι θυσιάστηκαν διαρκοῦντος τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα τοῦ 1821.

Ὑπολογίζεται, ὅτι μόνο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στίς πέριξ περιοχὲς εἶχαν σφαγιασθεῖ πέραν τῶν δέκα χιλιάδων κληρικῶν. Μεταξὺ αὐτῶν ἀναφέρουμε τοὺς Μητροπολίτες τοῦ Οἴκουμενικοῦ Θρόνου Ἐφέσου Διονύσιο, Ἀγχιάλου Εὐγένιο, Νικοδημείας Ἀθανάσιο, οἱ ὁποῖοι μαρτύρησαν τὴν ἴδια μέρα μὲ τὸν Πατριάρχη Γρηγόριο. Στὴ συνέχεια ὁδηγήθηκαν στὸ μαρτύριο στίς 3 Μαΐου 1821 ὁ ἐκατονταετής Ἐπίσκοπος Μυριουπόλεως, ὅπως καὶ οἱ Μητροπολίτες Δέρκων, Ἀδριανουπόλεως, Τυρνάβου καὶ Θεσσαλονίκης καὶ μετὰ ἀπὸ λίγες μέρες ὁ ἀρχιδιάκονος τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Νικηφόρος μαζί μὲ πολλοὺς πρῶτον λαϊκοὺς, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Μ. Λογοθέτης Στέφανος Μαυρογένης. Σφαγῆς ἔγιναν καὶ στὴ Σμύρνη, στὴν Κυδωνία, στὴν Κρήτη κ.ά. Στὴν Ἀδριανούπολη, στίς 18 Ἀπριλίου, ἀπαγχονίσθηκε ὁ διαπρεπὴς πρῶτος Οἴκουμενικός Πατριάρχης Κύριλλος

ΣΤ΄ Λούκαρις μαζί μὲ ὀκτὼ ἄλλους κληρικούς καὶ λαϊκοὺς. Στὴν Κύπρο, στίς 9 Ἰουλίου, ἀπαγχονίσθηκαν ἢ φονεύθηκαν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός, ὅλοι οἱ ἄλλοι Μητροπολίτες, Πάφου, Κιτίου καὶ Κυρηνείας, ἡγούμενοι, μοναχοὶ καὶ κληρικοὶ ἀπὸ ὅλη τὴ Νῆσο καὶ πέραν τῶν 200 προυχόντων τοῦ τόπου. Ἡ ἴδια καταδικαστικὴ μανία τῶν Τούρκων ἐπικράτησε καὶ στίς ἄλλες Ἐκκλησίες, ὅπως στὰ Πατριαρχεῖα Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων⁽¹¹⁾.

Ἡ στροφή τοῦ δυνάστη ἐναντίον τῶν ταγῶν τῆς Ἐκκλησίας στηριζόταν στὸ γεγονός ὅτι τοὺς ἔκρινε ὡς ὑπευθύνους γιὰ τὴν ἐξέγερση τῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν. Ἄλλωστε, ἦταν κοινὸ μυστικὸ, ὅτι τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κατώτερου κλήρου ἦσαν μυημένοι στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Εἶναι, ἐπὶ παραδείγματι, γνωστὴ ἡ μύηση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Κυπριανοῦ στὰ μυστικά τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας ἀπὸ τὸν Κ. Κανάρη, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Κύπρο πρὶν τὴν ἐξέγερση. Ἡ μύηση συνεπαγόταν πλείστα ὅσα, ὅπως τὴν προετοιμασία τῶν χριστιανῶν ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴ μεγάλὴ Ἐθνεγερσία, τὴ χρηματοδότηση τοῦ ἀγῶνα ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας ἢ καὶ τὴν καθ’ οἰονδήποτε δυνατὸ τρόπο συμμετοχὴ τῆς ἐξέγερση.

Ὡς ἑναρξὴ τῆς Ἐπαναστάσεως ἐορτάζουμε τὴν 25η Μαρτίου 1821. Εἶναι, ἐν τούτοις, γνωστὸ, ὅτι ὁ ἐπιλεγὴς ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης κήρυξε τὴν ἑναρξὴ τῆς στίς 24 Φεβρουαρίου 1821 στὸ Ἰάσιο, μὲ τὴν εὐλογία πού τοῦ παρέσχε ὁ Μητροπολίτης Μολδαβίας Βενιαμίν. Ἡ 25η Μαρτίου 1821 εἶναι ἡ ἡμερομηνία κηρύξεως τῆς Ἐπαναστάσεως στὴν Πάτρα ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανό. Τόσο ἡ ἀρχικὴ κήρυξη τῆς Ἐπαναστάσεως στὸ Ἰάσιο, ὅσο καὶ ἡ ἑναρξὴ τῆς στίς 25 Μαρτίου 1821 περιέκρυβαν δύο σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς ἐπαναστατημένους. Πρῶτον, ἀρχίζοντας τὴν Ἐπανάσταση ἀπὸ τὴ Μολδοβλαχία, οἱ ἀρχηγοί, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑπόλοιποι ὑπόδουλοι, ἔτρεφαν τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ εἶχαν τὴ στήριξη στὸν ἀγῶνα τους ἀπὸ τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς, κυρίως δὲ ἀπὸ τοὺς Ρώσους, οἱ ὁποῖοι ταυτίζονταν μὲ τὸ “ξανθὸν ἔθνος” τοῦ Βορρᾶ τῶν προφητειῶν πού ἀναφέραμε πρὶν. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἑναρξὴ τῆς Ἐπαναστάσεως στίς 25 Μαρτίου, ἡμέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, συμβόλιζε τὴν πίστη καὶ προσδοκία τῶν ὑποδούλων, ὅτι ὁ Θεὸς θὰ ἐνισχύσει τὸν ἀγῶνα τους γιὰ τὴν παλιγγενεσία καὶ τὴν ἐλευθερία τους, γιατί ἦταν ἀγῶνας δικαίου, τιμῆς, ἀξιοπρεπείας καὶ πίστεως.

Μὲ ὅσα ἀναφέρθηκαν προηγουμένως γνωρίσαμε τὴν προσφορὰ τῆς Ἐκκλησίας μὲ τοὺς νεομαρτυρεῖς. Γνωρίσαμε τὴν προσφορὰ τῆς μετὰ τὴν ἐκκα-

11) Βλέπε: Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ μεγάλὴ ἐπανάστασις τοῦ 1821, “Θεολογία», ΚΑ΄ (1950), σελ. 494-498.

τόμβες τῶν ἔθνομαρτύρων. Ἀπό τήν ἔναρξη τῆς Ἐπαναστάσεως ἡ Ἐκκλησία ἔχει νά προσφέρει θυσίες κληρικῶν ἡρωομαρτύρων, οἱ ὁποῖοι ἔπεσαν στά πεδία τῶν μαχῶν. Ὑπενθυμίζουμε μόνο τά πλέον γνωστά ὀνόματα τοῦ Ἀρχιμανδρίτη Γρηγορίου Δικαίου ἢ Παπα-Φλέσσα, πού ἔπεσε στό Μανιάκι, καί τοῦ Ἀθανασίου Διάκου, πού, μετά ἀπό σκληρή μάχη στήν Ἀλαμάννα, ὑπέστη τό διά σουβλισμοῦ θάνατο. Ἐντονη δραστηριότητα στήν ἐπανάσταση ἀνέπτυξε καί ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος Β', ὁ ὁποῖος ἄφησε ὡς διαχειριστή τῶν ὑποθέσεων τοῦ Πατριαρχείου τόν Ἀρχιμανδρίτη Παρθένιο καί ἐκεῖνος ἐγκαταστάθηκε στήν Πάτμο, χῶρο καταγωγῆς του, δραστηριοποιούμενος γιά τόν ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα⁽¹²⁾.

Ἐπιπρόσθετα ἀπό τίς ἡρωϊκές θυσίες τῶν κληρικῶν στά πεδία τῶν μαχῶν, τά Μοναστήρια ἐπίσης συνέβαλαν κατά ἀποφασιστικό τρόπο. Εἶχαν μετατραπεί σέ πυριτιδαποθήκες τοῦ ἀγῶνα καί χώρους συγκεντρώσεως τῶν ἀγωνιστῶν, ἀλλά καί οὐσιαστικούς συντηρητές τοῦ ἀγῶνα μέ τήν παροχή ὑλικῆς καί οἰκονομικῆς στήριξης. Σέ τρεῖς κυρίως τομεῖς εἶναι δυνατό νά συστηματοποιηθεῖ ἡ προσφορά τῶν μονῶν καί τῶν μοναχῶν μετά τήν ἄλωση γιά τήν ἀνατολή τῆς 25ης Μαρτίου 1821: α) Μέ τήν ἴδρυση καί λειτουργία Σχολῶν, β) μέ τά ἀφυπνιστικά κηρύγματα τῶν ἐθναποστόλων, καί γ) μέ τήν προστασία ὄσων διώκονταν ἀπό τοὺς κατακτητές⁽¹³⁾.

Ὅλοι οἱ νεομάρτυρες, οἱ ἔθνομάρτυρες καί οἱ ἡρωομάρτυρες ἀγωνίσθηκαν ὡς ἀναπόσπαστο τμήμα τοῦ Ὁρθόδοξου πληρώματος, πού ὑπέφερε ἀπό τόν πικρό ζυγό τῆς δουλείας, καί ποτέ δέν ξεχώρισε ἡ Ἐκκλησία τόν ἑαυτό της ἀπό τό λαό καί τό ποιμνίό της. Οἱ ἀγῶνες Ἐκκλησίας καί λαοῦ περί "πίστεως καί πατρίδος" ἄλλοτε μετατρέπονταν σέ ποίημα, ἄλλοτε σέ ἔργα ζωγραφικῆς καί γλυπτικῆς τέχνης, ἄλλοτε σέ λόγο ἱστορικό. Ὅλα αὐτά εἶναι ἐκδηλώσεις θαυμασμοῦ καί τιμῆς ὄλων τῶν προγόνων μας, πού ἀγωνίσθηκαν καί θυσιάσθηκαν γιά νά δημιουργήσουν καλύτερες συνθήκες ἐλευθερίας, θρησκευτικῆς ἐκφράσεως, τιμῆς καί ἀξιοπρεπείας, δημιουργώντας νέες ἐνδοξες σελίδες ἱστορίας καί νέες πολιτιστικές ἀξίες.

12) Βλέπε: Παναγιώτου Γ. Κρητικοῦ, Ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος Β', ὁ Πάτριος Φιλικός, ὁ ἐπιλεγόμενος Παγκώστας (1764-1833), "Θεολογία", ΜΒ' (1971), σελ. 53-94. Βλέπε, ἐπίσης, Θεοδώρου Μοσχονᾶ, Συμβολή καί συμπαραστάσεις τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας εἰς τόν ἀγῶνα τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας τοῦ 1821, "Θεολογία", ΜΒ' (1971), σελ. 187-206.

13) Βλέπε: Ἀρχιμ. Χριστοδούλου Κ. Παρασκευαΐδη, Ἡ συμβολή τῶν μετά τήν ἄλωση μονῶν καί μοναχῶν εἰς τήν ἐθνικήν παλιγγενεσίαν, "Θεολογία", ΜΒ' (1971), σελ. 207-228.

δ) Τελικές ἀξιολογήσεις.

Τό κεντρικό πρόβλημα, τό ὁποῖο, κατά τήν ἀποψή μας, ἔχει τεθεῖ μέ ἰδιαίτερη ὀξύτητα ἀπό τήν ἱστορία τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καθώς καί τῶν ἄλλων ὀρθόδοξων λαῶν στοὺς Ὀθωμανούς, εἶναι ἐκεῖνο τῆς δυνατότητας ἢ τῆς μή δυνατότητας τῆς συνυπάρξεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μέ τό Ἰσλάμ. Τό πρόβλημα ἔφθασε στόν ὑψιστο παροξυσμό του μέ ἀφορμή τήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἡ ὁποία πρόσφερε τήν ἀφορμή γιά τίς βιαιότητες καί τή γενοκτονία τῶν ἐπαναστατημένων χριστιανῶν ἀπό τίς ἰσλαμικές ὀρδές.

Ἡ σύγχρονη τάση τῆς πολυπολιτισμικῆς συνυπάρξεως καλλιεργεῖ τό πνεῦμα καί διακηρύττει τήν ἀρχή τῆς συνυπάρξεως τῶν λαῶν μέ διαφορετική θρησκεία, ἱστορία καί πολιτισμό. Εἶναι, ὄντως, εὐκταία ἡ ἀποφυγή τῶν ὁποιοδήποτε συγκρούσεων μεταξύ τῶν λαῶν, τῶν πολιτισμῶν καί τῶν θρησκειῶν, γιατί μέσα στίς συγκρούσεις ἀναπτύσσεται ἀνεπιθύμητη ὑποτίμηση καί ὑποβιβασμός τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Ἄλλωστε, πρῶτος ὁ Χριστιανισμός κήρυξε τήν ἀρχή τῆς ἀγάπης καί τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἄλλων, ἀκόμα καί τῶν ἐχθρῶν.

Ἡ σημερινή "νέα τάξη" πραγμάτων, ἐξ ἄλλου, προσπαθεῖ νά μεταβάλλει τήν Τουρκία σέ τάχα κυματοθραύστη τοῦ ἀξαναμένου ἰσλαμικοῦ φονταμενταλισμοῦ καί φανατισμοῦ, μετατρέποντάς την σέ λαϊκό Κράτος. Γιά νά γίνει πραγματικότητα ἡ οὐτοπία τῶν σύγχρονων ἀνθρωπιστῶν καί τῶν ποικίλων πολιτικῶν συμφερόντων, πρέπει τό Ἰσλάμ νά ἐγκαταλείψει τίς ἐξτρεμιστικές του τοποθετήσεις ἔναντι τῶν "ἀπίστων" καί νά δεχθεῖ τήν ὑπαρξή τους καί ὡς θρησκευτικῶν καί ὡς ἐθνικῶν ὄντοτήτων, διαφορετικῶν ἀπό τήν ἰσοπεδωτική θεώρηση τῶν ἀρχῶν τοῦ Κορανίου.

Τό Ἑλληνικό Γένος ἔχει πικρή ἐμπειρία τῆς συνυπάρξεώς του ὡς Ἐθνος μέ τό Τουρκικό Ἐθνος, τῆς συνυπάρξεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως μέ τό Ἰσλάμ, τῆς συνυπάρξεως τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ μέ τόν ἰσλαμικό - τουρκικό, ἄν φυσικά ὑπάρχει τοιοῦτος αὐτογενῆς πολιτισμός. Ἡ ἐμπειρία τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους διδάσκει, ὅτι, ὡσάκις τό Ἰσλάμ ἐνδύεται τήν κρατική ἐξουσία, καί ἡ γενική διαπίστωση εἶναι ὅτι δέν ὑπάρχει ἄλλη δυνατή ἐπιλογή γιά τό Ἰσλάμ, τότε αὐτό καθίσταται ἀνηλεές. Δέν ἀνέχεται τήν ὑπαρξή ἄλλης θρησκευτικῆς, ἐθνικῆς καί πολιτιστικῆς ταυτότητας. Τό Ἑλληνικό Γένος βάσταξε γιά αἰῶνες ὀλοκλήρους τό βάρος τῆς πίεσεως τοῦ Ἰσλάμ. Ἐγινε, ὅμως, ἡ τροχοπέδη γιά τήν περαιτέρω γεωγραφική καί θρησκευτική του ἐξάπλωση. Εἶναι ἐπίσης γενικά παραδεκτό ἀπό τοὺς ἐκτιμητές τῆς ἱστορίας, ὅτι ἄν οἱ Σταυροφορίες προηγουμένως δέν ἀποδυνάμωναν τή χριστιανική αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς, αὐτή δέν θά ὑπέκυπτε στόν Ὀθωμανικό ζυγό. Ἡ μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ Γένους τό 1821, στήν ὁποία μετεῖχε κλῆρος καί λαός σ' ὄλην τήν Ὀθωμανική ἐπικράτεια, ἀλλά καί ὀλόκληρος ὁ Ἑλληνισμός τῆς διασποράς, δέν

πρέπει νά αξιολογείται ὡς γεγονός πού ἀφορᾷ τήν ἱστορία μόνο τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους. Εἶναι γεγονός καθοριστικό γιά τήν εὐρωπαϊκή καί παγκόσμια ἱστορία, γιατί ὀριοθέτησε γεωγραφικά, θρησκευτικά καί πολιτιστικά τό χώρο τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τοῦ Ἰσλάμ.

Τό Ἑλληνικό Γένος ἔγινε πραγματική ἐκατόμβη σέ πολλές περιόδους τῆς ἱστορίας του, εἴτε τό 1821, εἴτε τό 1922 μέ τή Μικρασιατική καταστροφή, εἴτε τό 1974 μέ τήν Τουρκική εἰσβολή στήν Κύπρο, θυσιαζόμενο γιά τή δική του φυσική ἐπιβίωση καί προσφέροντας ἀνυπολόγιστη ὑπηρεσία στήν ἀνθρωπότητα. Ἐπομένως, τό Ἑλληνικό Γένος εἶναι πού πρόσφερε τή διακονία αὐτή στήν ἀνθρωπότητα, ἀπαλλάσσοντάς την ἀπό τό ἰσλαμικό φαινόμενο.

Παρά τίς θυσίες αὐτές, οἱ μεγάλες προσδοκίες τοῦ Ἔθνους μέ τήν ἐθνεγερεία τοῦ 1821 δέν ἐκπληρώθηκαν στό ἀκέραιο. Μόνο μέρος τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἀπέκτησε τήν ἐλευθερία καί ἀνεξαρτησία του. Ἡ Ἐκκλησία συνέχισε ἔκτοτε καί θά συνεχίσει νά προσφέρει ταπεινά τή διακονία της, μία σταυρωμένη διακονία, πρὸς τό Ἔθνος, χωρίς σωβινισμό ἢ μισαλλοδοξία καί χωρίς θρησκευτικό φανατισμό. Αὐτή ἡ διακονία καλλιιεργεῖ τήν ἐλπίδα, γιατί χωρίς τήν ἐλπίδα, μέ καθαρά "ρεαλιστικές" κατηγορίες, εἶναι ἀδύνατη ἡ διεξαγωγή ἀγώνων, ἡ δημιουργία ἔργων πολιτισμοῦ καί ἡ ἐθνική μας ἐπιβίωση.

**ΜΕΙΖΩΝ ΚΛΗΡΙΚΟΛΑΪΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ
ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ
(ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ,
27 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ - 1 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2000)**

Τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον, ὑπό τήν πνευματικήν αἰγίδα καί εὐλογίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, ὠργάνωσεν εἰς τήν Ἔδραν του, ἀπό 27ης Νοεμβρίου μέχρι 1ης Δεκεμβρίου 2000, Μεῖζονα Κληρικο-λαϊκήν Συνέλευσιν, μέ θέμα «Ἡ Ἐνορία, κύτταρον τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας - Βιομένη πραγματικότης, σύγχρονοι προσανατολισμοί καί προκλήσεις», ἐντός τῶν πλαισίων τῶν ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων τῶν δύο χιλιάδων χρόνων ἀπό τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ.

Εἰς τήν Συνέλευσιν ταύτην ἔλαβον μέρος ὑπέρ τά 700 μέλη, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦσαν Ἱεράρχαι, λοιποὶ κληρικοὶ καί λαϊκοί, ἐκπρόσωποι ἀπό τὰς ἀνά τόν κόσμον Ἐπαρχίας τοῦ Θρόνου καί ἀπό τήν Ὁμογένειαν τῆς Πόλεως.

Τήν ἐπίσημον ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς Μεῖζονος ταύτης Κληρικολαϊκῆς Συνελεύσεως ἐκήρυξε, τήν Δευτέραν, 27ην Νοεμβρίου, εἰς τό Συνεδριακόν Κέντρον (Convention Center) τοῦ Ξενοδοχείου «Hilton», ἡ Α.Θ.Π. ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης κ. Βαρθολομαῖος, ὅστις καί προήδρευσε τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς. Ἡ εἰσηγητική ὁμιλία τοῦ Παναγιωτάτου ἔχει ὡς ἀκολούθως:

«Ἱερώτατοι ἅγιοι ἀδελφοί,

Ἀγαπητοὶ ἐκπρόσωποι τῶν ἐνταῦθα Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καί Ὁμολογιῶν,

Ἐντιμότατοι κ.κ. Γενικοὶ Πρόξενοι,

Ὀσιολογιώτατοι, Αἰδεσιμολογιώτατοι, Ἐλλογιμώτατοι,

Ἀγαπητοὶ ἐκπρόσωποι τῶν Μ.Μ.Ε.,

Τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά,

Καλωσορίζομεν διά θερμοῦ πατρικοῦ καί ἀδελφικοῦ χαιρετισμοῦ ὅλους